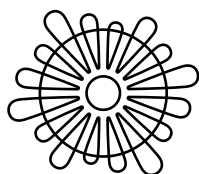

ARCHAEOLOGIA

adriatica

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA / UNIVERSITY OF ZADAR
ODJEL ZA ARHEOLOGIJU / DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

UDK 902/904

ARCHAEOL. ADRIAT.

ISSN 1846-4807

ARCHAEOLOGIA adriatica

IZDAVAČ / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*
Mihovila Pavlinovića 1, 23000 Zadar, Hrvatska

POVJERENSTVO ZA IZDAVAČKU DJELATNOST / *Publishing Committee*
Josip Faričić (predsjednik / *Chair*)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / *Editor in Chief*
Ante Uglešić

TAJNICA / *Secretary*
Josipa Baraka Perica

UREDNIŠTVO / *Editorial Board*
Brunislav Marijanović (professor emeritus Sveučilišta u Zadru), Igor Borzić (Sveučilište u Zadru),
Martina Čelhar (Sveučilište u Zadru), Tomislav Fabijanić (Sveučilište u Zadru),
Mirja Jarak (Sveučilište u Zagrebu), Marko Dizdar (Institut za arheologiju, Zagreb),
Biba Teržan (Univerza v Ljubljani), Gian Pietro Brogiolo (Università degli Studi di Padova)

ADRESA UREDNIŠTVA / *Adress of the Editorial Board*
Archaeologia Adriatica
Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
23000 Zadar, Hrvatska / Croatia
Tel. +385(0)23 200 522
E-mail: archaeologia.adriatica@unizd.hr

ARCHAEOLOGICA ADRIATICA REFERIRA SE U / *Archaeologia Adriatica is abstracted and indexed in*
- Ulrich's international periodicals directory
- DYABOLA. Sachkatalog der Bibliothek – Römisch-
Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts

DOSTUPNO NA / *Available at*
Hrčak. Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (hrcak.srce.hr)
Morepress (morepress.unizd.hr)

ČASOPIS IZLAZI JEDNOM GODIŠNJE / *Published annually*
ISSN 1846-4807 (Tisak)
ISSN 1848-9281 (Online)
DOI 10.15291/archo

NASLOVNICA / *Cover Page*
Foto / *Photo*: S. Govorčin

SADRŽAJ / CONTENTS

MARTINA ČELHAR O životu i djelu profesorice Sineve Kukoč <i>On the Life and Work of Professor Sineva Kukoč</i>	11
MARTINA ČELHAR Bibliografija prof. dr. sc. Sineve Kukoč <i>Bibliography of Professor Sineva Kukoč</i>	21
BRUNISLAV MARIJANOVIĆ Novi nalaz žrtvenika na neolitičkom naselju u Smilčiću (Izvorni znanstveni članak) <i>New Find of an Altar from the Neolithic Settlement of Smilčić (Original scientific paper)</i>	31
KRISTINA HORVAT OŠTRIĆ Prilog poznavanju duhovne kulture neolitičkih zajednica istočnog Jadrana (Izvorni znanstveni članak) <i>A Contribution to Understanding Spiritual Culture of the Neolithic Communities of the Eastern Adriatic (Original scientific paper)</i>	47
STAŠO FORENBAHER Početak sezonskog stočarstva u Dalmaciji (Izvorni znanstveni članak) <i>The Beginning of Seasonal Pastoralism in Dalmatia (Original scientific paper)</i>	73
GIULIA RECCHIA, ALBERTO CAZZELLA The Guardian Ancestors. Burials at Bronze Age fortified Sites in the Adriatic Area: Coppa Nevigata and the Istrian Hillforts (Original scientific paper) <i>Predci-čuvari. Ukopi na brončanodobnim utvrđenim lokalitetima na Jadraniu: Coppa Nevigata i istarske gradine (Izvorni znanstveni članak)</i>	87
MAJA GRGURIĆ SRZENTIĆ Stočarstvo i ritual na gradini Vrčevo u brončano i željezno doba (Izvorni znanstveni članak) <i>Animal Husbandry and Ritual at Vrčevo Hillfort in the Bronze and Iron Ages (Original scientific paper)</i>	113
PIO DOMINES PETER, MATE PARICA Podvodno nalazište Sveti Juraj – Lisac i proizvodnja soli krajem brončanog doba (Izvorni znanstveni članak) <i>Sveti Juraj – Lisac Underwater Site and Salt Production at the end of the Bronze Age (Original scientific paper)</i>	133

BIBA TERŽAN

Liburni and the Caput Adriae Region in the Early First Millenium BC –
Discussing the Liburnian two-part bow Fibulae (Original scientific paper)
Liburni i regija Caput Adriae početkom prvog tisućljeća pr. Kr. –
Razmatranje liburnskih dvodijelnih lučnih fibula (Izvorni znanstveni članak) 177

ANDREJ PRELOŽNIK

Japodski i liburnski antropomorfni privjesci (Izvorni znanstveni članak)
Iapodian and Liburnian Antropomorphic Pendants (Original scientific paper) 201

IVAN DRNIĆ, ANA ĐUKIĆ, SLAĐANA LATINVIĆ

Pojasna kopča s figuralnim prikazom iz Prozora (Izvorni znanstveni članak)
Belt Buckle with Figural Scene from Prozor (Original scientific paper) 241

TISA N. LOEWEN, KENNETH C. NYSTROM, MARTINA ČELHAR

Bioarchaeological Analysis of Skeletal Remains from
Nadin Necropolis (Original scientific paper)
Bioarheološka analiza osteološkog materijala
s nekropole u Nadinu (Izvorni znanstveni članak) 259

MARTINA ČELHAR, MARINA UGARKOVIĆ

Pojasne kopče tipa Nadin (Izvorni znanstveni članak)
Belt Buckles of the Nadin Type (Original scientific paper) 293

IGOR BORZIĆ, DINKO RADIĆ

Rezultati rekognosciranja gradinskog naselja Brdo-Stine
kod Žrnova na otoku Korčuli (Prethodno priopćenje)
The Hillfort Settlement Brdo-Stine near Žrnovo on the Island
of Korčula – Results of a Field Survey (Preliminary communication) 341

JURE ŠUĆUR, ZRINKA SERVENTI

Istraživanja tumula u Dobropoljcima 1960. godine
u svjetlu novijih spoznaja (Izvorni znanstveni članak)
Tumuli research in Dobropoljci in 1960 in the Light
of Recent Discoveries (Original scientific paper) 371

TONI BRAJKOVIĆ

Rimskodobna ogledala s Velike Mrdakovice (Izvorni znanstveni članak)
Roman-Era Mirrors from Velika Mrdakovica (Original scientific paper) 423

ALKA STARAC

Kameje iz Arheološkog muzeja Istre (Stručni članak)
Cameos from the Archaeological Museum of Istria (Professional paper) 449

IVANA JADRIĆ-KUČAN, IVANA BANOVAČ O kultu i poštivanju rimskih carica i princeza na tlu provincije Dalmacije (Pregledni članak) <i>On the Cult and Veneration of the Roman Empresses and Princesses in the Province of Dalmatia (Review paper)</i>	465
LUCIANO BOSIO, GUIDO ROSADA La fonte nella fonte L'Italia fisica nella descrizione <i>Tabula Peutingeriana</i> 4. L'idrografia 4.3. I Fiumi a settentrione del Padus. Dal Cleusis al Tiliabinte (Sintesi) Izvor u izvoru <i>Fizička geografija Italije u opisu Tabulae Peutingerianae</i> 4. <i>Hidrografija</i> 4.3. <i>Rijeke sjeverno od Padusa. Od Cleusisa do Tiliabinte (Pregledni članak)</i>	503
JOSIPA BARAKA PERICA, ANTE UGLEŠIĆ Ulomak pogrebne mense s lokaliteta Galovac – Crkvina (Izvorni znanstveni članak) <i>Fragment of a Funerary Mensa from the Site of Galovac – Crkvina (Original scientific paper)</i>	521
TONČI BURIĆ Stomorija – Miri (Kaštel Novi), primjer prostornih relacija unutar naselja u kasnoj antici i srednjem vijeku (Izvorni znanstveni članak) <i>Stomorija – Miri (Kaštel Novi), an Example of Spatial Relations within Settlements in Late Antiquity and the Middle Ages (Original scientific paper)</i>	541
MATO ILKIĆ, DEJAN FILIPČIĆ Numizmatička svjedočanstva mongolske najezde na šire područje Splita iz ožujka 1242. godine (Izvorni znanstveni članak) <i>The Numismatic Evidence of the Mongol Invasion in the wider Split Region in March, 1242 (Original scientific paper)</i>	559
KARLA GUSAR, DARIO VUJEVIĆ Vjerske medaljice iz sv. Dominika u Zadru (Izvorni znanstveni članak) <i>Devotional Medals from St Dominic in Zadar (Original scientific paper)</i>	571
NEDA KULENOVIĆ, VEDRANA GLAVAŠ, IGOR KULENOVIĆ Zračna arheologija kao metoda identifikacije formacije krškog kulturnog krajolika (Izvorni znanstveni članak) <i>Aerial Archaeology as a Method of Identifying the formation of Cultural Landscape in the Karst Area (Original scientific paper)</i>	611
<i>Upute suradnicima / Manuscript Guidelines</i>	645

ULOMAK POGREBNE MENSE S LOKALITETA GALOVAC – CRKVINA¹

FRAGMENT OF A FUNERARY MENSA FROM THE SITE OF GALOVAC – CRKVINA¹

JOSIPA BARAKA PERICA

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
jbaraka@unizd.hr

ANTE UGLEŠIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju
University of Zadar, Department of Archaeology
Obala kralja Petra Krešimira IV., 2
HR-23000 Zadar
auglesic@unizd.hr

UDK: 904:39(497.581.1Galovac)“652“

DOI: 10.15291/archo.3597

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Primljeno / Received: 2020-11-14

KLJUČNE RIJEČI:

*Galovac, pogrebna men-
sa, antika, starokršćanski
pokopi*

U radu se obrađuje ulomak pogrebne mense (mensa) pronađen pri arheološkim istraživanjima lokaliteta Galovac – Crkvina kod Zadra. Riječ je o rijetkom primjerku takvog tipa nalaza na našim prostorima čije analogije nalazimo unutar funeralnih konteksta sjeverne Afrike. Povezuje se s rimskim poganskim pokopom iz 3. - 4. stoljeća.

KEY WORDS:

*Galovac, funerary mensa,
antiquity, early Christian
burials*

The paper deals with a fragment of a funerary mensa recovered in the archaeological excavations of the site of Galovac – Crkvina near Zadar. It is a rare example of this type of find in our region. Analogies can be found in funerary contexts of northern Africa. It is associated with the Roman pagan burial, from the 3rd – 4th centuries.

¹ Rad posvećujemo dragoj profesoric i kolegici dr. sc. Sinevi Kukoč, umirovljenoj red. prof. Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, te ujedno koristimo prigodu zahvaliti joj za sve što je učinila za Odjel i Sveučilište. Osobito nam je drago što smo u radu obradili nalaz pronađen pri arheološkim istraživanjima na kojima je sudjelovala kao tadašnja profesorica metodologije arheologije.

¹ We would like to dedicate this paper to our dear professor and colleague dr. sc. Sineva Kukoč, retired full professor of the Department of Archaeology of the University of Zadar. We will use this opportunity to thank her for everything she has done for the Department and the University. We are very glad that in this paper we analyzed a find unearthed during the archaeological excavation in which she participated as a professor of methodology of archaeology at the time.

UVOD

Višegodišnja arheološka istraživanja lokaliteta Galovac – Crkvina rezultirala su otkrićem kompleksnog lokaliteta s gotovo neprekinutim kontinuitetom života od rane antike do 18. stoljeća (Sl. 1-2). Među mnogobrojnom pronađenom arheološkom građom različitih tipologija i funkcija osobito se ističe ulomak pogrebne mense (*mensa*; Sl. 3-4). Slične se mense pronalaze unutar funeralnih konteksta sjeverne Afrike. Takav tip mensi je rijedak, osobito unutar ruralnih lokaliteta, pa je time značenje pronalaska takvog ulomka na Crkvini u Galovcu još veće. Ulomku je do sada u literaturi dana pravilna interpretacija funkcije („grobna *mensa*“),² no arheološki kontekst, osobito antički i kasnoantički poganski horizont kojem ona pripada, trebao bi se ipak reinterpretirati.

POVIJEST ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA LOKALITETA I KRATKI PREGLED REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Lokalitet Crkvina nalazi se oko 10 kilometara jugoistočno od Zadra i pedesetak metara od groblja sela Galovca. Položaj se povijesno nalazio uz glavnu komunikaciju preko koje je kolonija *Iader* bila povezana sa susjednim municipijima i glavnim središtima uz istočnu obalu Jadrana što je poslije dijelom i pravac srednjovjekovne središnje komunikacije *Via Magna*.³

Arheološko nalazište Crkvina bilo je dobro poznato stanovnicima sela Galovca te su kamene nalaze s lokaliteta upotrebljavali kao građevni materijal pri gradnji kuća, a jedan dio građe dospio je u tadašnji Muzej starina Savske i Primorske banovine u Kninu. Godine 1936. prva arheološka istraživanja toga loka-

INTRODUCTION

Long-term archaeological excavations at the site of Galovac – Crkvina resulted in the discovery of a complex site with an almost uninterrupted continuity of life from early antiquity to the 18th century (Fig. 1-2). A fragment of a funerary mensa (Fig. 3-4) stands out among the abundant archaeological material of various typologies and functions. Similar mensae are found within funerary contexts of northern Africa. It is a rare type of mensa, in particular at rural sites, which adds weight to the discovery of such fragment at Crkvina in Galovac. Interpretation of this fragment's function has been accurate in relevant works (“sepulchral *mensa*“),² but archaeological context, and especially Roman and late antique pagan horizon it belongs to, should be reinterpreted.

HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE SITE AND SHORT OVERVIEW OF THE RESEARCH RESULTS

The site of Crkvina is located about 10km southeast of Zadar and some fifty meters from the cemetery of the village of Galovac. The position was located along the main communication line that connected the colony of *Iader* with neighbouring municipia and major centers along the eastern Adriatic coast, which was also a part of medieval central communication line *Via Magna*.³

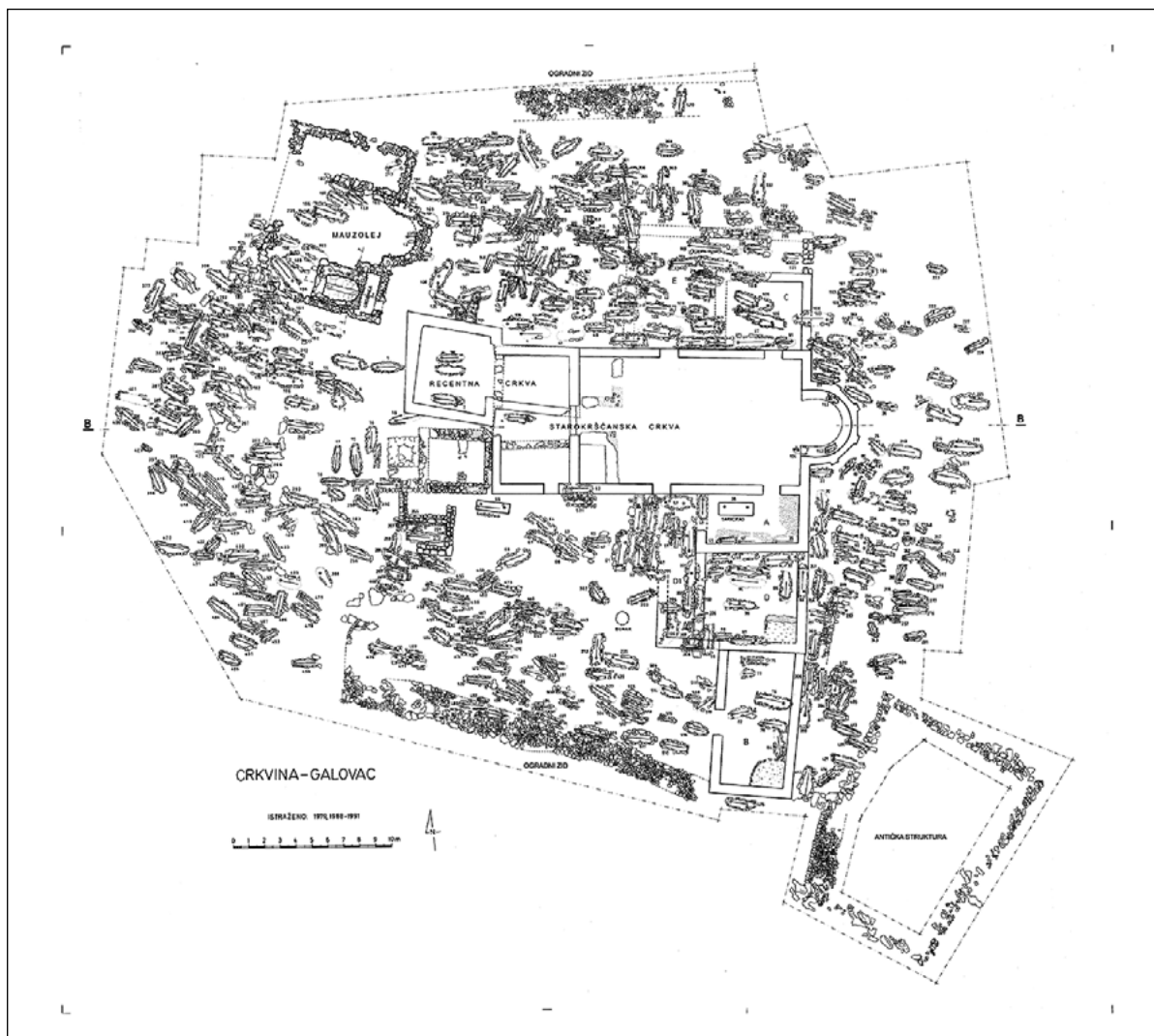
The archaeological site of Crkvina was well known to the residents of the village of Galovac as they used stone finds from the site as building material for their houses, and some of the finds ended up in the Museum of Antiquities of Savska and Primorska Banovina in Knin. In the year 1936, the pastor of Biograd

² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311, T. III, 1.

³ Ž. MILETIĆ, 1993, 129-132; 2004, 10-11.

² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311, T. III, 1.

³ Ž. MILETIĆ, 1993, 129-132; 2004, 10-11.

SLIKA 1. Plan lokaliteta Galovac – Crkvina (izvor: dokumentacija arhiva J. Beloševića)

FIGURE 1 Plan of the site of Galovac – Crkvina (source: J. Belošević's archive)

liteta obavio je biogradski župnik don Kazimir Perković, ali, nažalost, o njima nije ništa publikacijski objavio. Jedan je dio arheološkog materijala s tih iskopavanja završio u muzeju u Biogradu n/M.⁴ Nakon toga arheološka istraživanja započeo je J. Belošević 1979. godine, dok je još bio zaposlen u Arheološkom muzeju Zadar, da bi devet godina poslije sustavna istraživanja nastavio i dovršio kao profesor srednjovjekovne arheologije i predstojnik Odsjeka za arheologiju tadašnjeg Filozofskog fakulteta u Zadru. Istraživanja su organizirana u više arheoloških kampanja od 1988. do 1991. godine i bila su obvezatan dio studentske te-

⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 72, bilj. 2.

Fr. Kazimir Perković conducted first archaeological excavation at the site, but unfortunately without any kind of publication. Some of the finds recovered in this excavation are held in the museum in Biograd na Moru.⁴ Janko Belošević resumed archaeological excavations in 1979 while he was working in the Archaeological Museum in Zadar. Nine years later he continued and completed systematic excavations as a professor of medieval archaeology and the head of the Department of Archaeology of what was the Faculty of Philosophy in Zadar at the time. The excavation was organized in several archaeological campaigns from

⁴ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 72, note 2.

SLIKA 2. Zračna snimka lokaliteta Galovac – Crkvina nakon provedenih konzervatorsko-restauratorskih radova (izvor: dokumentacija arhiva J. Beloševića)

FIGURE 2 Aerial photo of the site of Galovac – Crkvina after conservation and restoration works (source: J. Belošević's archive)

renske nastave i prakse. Rezultate istraživanja J. Belošević objavio je u više radova,⁵ a osvrti na lokalitet mogu se pronaći i u raznim drugim publikacijama.⁶

Ukupno je istraženo 0,5 ha terena, a osobitost lokaliteta, između ostalog, čini i podatak da je bio ograđen izvornim starokršćanskim zidom kojem su pronađeni temelji na sjevernom i južnom dijelu iskopanog kompleksa (Sl. 1-2). J. Belošević na lokalitetu je utvrdio antički – starokršćanski – srednjovjekovni sepulkralno-sakralni kontinuitet.⁷ Dva su izravna dokaza dugačkom kontinuitetu uporabe lokaliteta. Kao prvo, to je groblje s 521 istraženim grobom od kojih neki pripadaju kasnoantičkom

1988 to 1991 and it was a part of compulsory field training for archaeology students. J. Belošević published the research results in several papers,⁵ and the site was mentioned in various other publications.⁶

Area of 0.5 hectares was excavated. One of the specific traits of the site is the fact that it was enclosed by an original early Christian wall whose foundations were located in the northern and southern part of the excavated complex (Fig. 1-2). J. Belošević determined sepulchral continuity from antiquity over Early Christianity to the Middle Ages.⁷ There are two finds testifying to long continuity of the site usage. Firstly, it is a cemetery with 521 excavated graves some of which date to Late Antiquity, while others be-

⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 71–81; 1990, 231–239; 1992, 79–91; 1993a, 121–142; 1993b, 177–214; 1994, 121–143; 1997a, 149–204; 1997b, 301–350; 1998, 69–104. Sintetički podatci o ishodima svih istraživanja mogu se zapravo naći u dvama radovima: J. BELOŠEVIĆ, 1997b i J. BELOŠEVIĆ, 1998.

⁶ P. CHEVALIER, 1995, 118–121; N. JAKŠIĆ, 2000, 17–63; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57–61; P. VEŽIĆ, 2005, 96–98.

⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 309.

⁵ J. BELOŠEVIĆ, 1989, 71–81; 1990, 231–239; 1992, 79–91; 1993a, 121–142; 1993b, 177–214; 1994, 121–143; 1997a, 149–204; 1997b, 301–350; 1998, 69–104. A synthesis of the results of all excavations can be found in two works: J. BELOŠEVIĆ, 1997b and J. BELOŠEVIĆ, 1998.

⁶ P. CHEVALIER, 1995, 118–121; N. JAKŠIĆ, 2000, 17–63; A. UGLEŠIĆ, 2002, 57–61; P. VEŽIĆ, 2005, 96–98.

⁷ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 309.

vremenu, dok su ostali ranosrednjovjekovni, srednjovjekovni i novovjekovni. Pronalasci ulomaka urni, stela, keramičkih posuda, metalnih (pincete, šila, oružje i dr.) te staklenih predmeta, a kako ćemo vidjeti dalje u tekstu, i mense koju u ovom radu obrađujemo, upućuju na postojanje i ranijih, odnosno antičkih (rimskih) grobova. Jedna kasnoantička grobnica na svod pronađena je u sklopu građevine koja je bila u funkciji mauzoleja (Sl. 1-2). Drugi dokaz dugačkom kontinuitetu lokaliteta jest crkva, odnosno nekoliko promjena njezina kamenog crkvenog namještaja (6., 8., i 9. stoljeće). Crkva je s nekoliko arhitektonskih preinaka bila u funkciji do 16. stoljeća kada su je srušili Osmanlije. Nakon tog rušenja, na prostoru nartekse crkve i zapadno od nje, izgrađena je recentna crkva manjih dimenzija koja nije bila dugo u funkciji (Sl. 1-2). Crkva je u srednjem vijeku bila župna i može se povezati sa selom Trščima.⁸

OPIS ULOMKA POGREBNE MENSE

Ulomak mense pronađen je u neposrednoj blizini mauzoleja s kasnoantičkom grobnicom na svod.⁹ Fragment predstavlja kut jedne četvrtaste ili pravokutne pogrebne mense visine 31,4 cm, širine 29,8 cm i debljine 13,4 cm (Sl. 3-4) koja je bočno imala utor za uglavljanje. Mensa je bila profilirana uz rubove što se jasno vidi u sačuvanom obrubu (okviru) širine 3,5-4 cm. Na mensi je prikazana hrana u reljefu koja se pokazala zanimljivom iz više razloga: prikazana je poslužena unutar kružne reljefne istake koja sigurno sugerira lonac unutar kojeg se kuhala ili servirala. Na isti je način hrana oblikovana i servirana i kod ostalih sličnih sjevernoafričkih primjera (Sl. 5-8). No, na mensi

long to early medieval, medieval and post-medieval period. Finds of urn fragments, pottery vessels, metal artifacts (tweezers, awls, weapons etc.) and glass objects, and the *mensa* that we analyze in this paper as we shall see in continuation, suggest presence of even earlier, Roman graves. A late antique vaulted tomb was found within an edifice that functioned as a mausoleum (Fig. 1-2). The second evidence of long continuity of the site is the church, and several changes of its stone furniture (the 6th, 8th and 9th centuries). Church was functional, with some architectural alterations, until the 16th century when it was torn down by the Ottomans. After the devastation, in the narthex area and west of it, a recent, smaller church was built that was used shortly (Fig. 1-2). In the Middle Ages it was a parish church and it can be associated with the village of Tršci.⁸

DESCRIPTION OF THE FUNERARY MENZA FRAGMENT

Fragment of the *mensa* was found in immediate vicinity of the mausoleum with the late antique vaulted tomb.⁹ The fragment is actually a corner of a square or rectangular funerary *mensa* 31.4 cm high, 29.8 cm wide and 13.4 cm thick (Figs. 3-4) that had a lateral insertion groove. The *mensa* was profiled along the edges as evident from the preserved border (frame) measuring 3.5-4 cm in width. It bears a depiction of food in relief that is interesting for more than one reason: it was depicted served within round relief protrusion that definitely suggests a pot in which it was cooked or served. Food was rendered and served in the same manner on similar north African examples (Fig. 5-8). However, on the *mensa* from Galovac, the pot

⁸ N. JAKŠIĆ, 2000, 17-63.

⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311. Građevinu s grobnicom na svod J. Belošević je protumačio kao starokršćanski oratorij, no prema sadašnjim spoznajama dolazimo do zaključka da je riječ o mauzoleju koji je tijekom antičkog razdoblja mogao imati i drugu funkciju.

⁸ N. JAKŠIĆ, 2000, 17-63.

⁹ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311. Edifice with the vaulted tomb was interpreted by J. Belošević as an early Christian oratory, but on the basis of current knowledge we can conclude it was a mausoleum that could have had a different function in antiquity.

SLIKA 3. *Ulomak mense s lokaliteta Galovac – Crkvina, gornja strana* (foto: T. Fabijanić)

FIGURE 3 *Fragment of a mense from the site of Galovac – Crkvina, upper side* (photo by T. Fabijanić)

iz Galovca lonac je dodatno smješten unutar reljefno istaknutog prostora oblika slova „U“, što nije slučaj i kod drugih sličnih primjeraka mensei. Žljebovi za postavljanje hrane, tanjura

was placed in the relief protrusion in shape of the letter “U” as opposed to other similar specimens. Grooves for food, plates or other utensils actually appear on another type of *mense*,

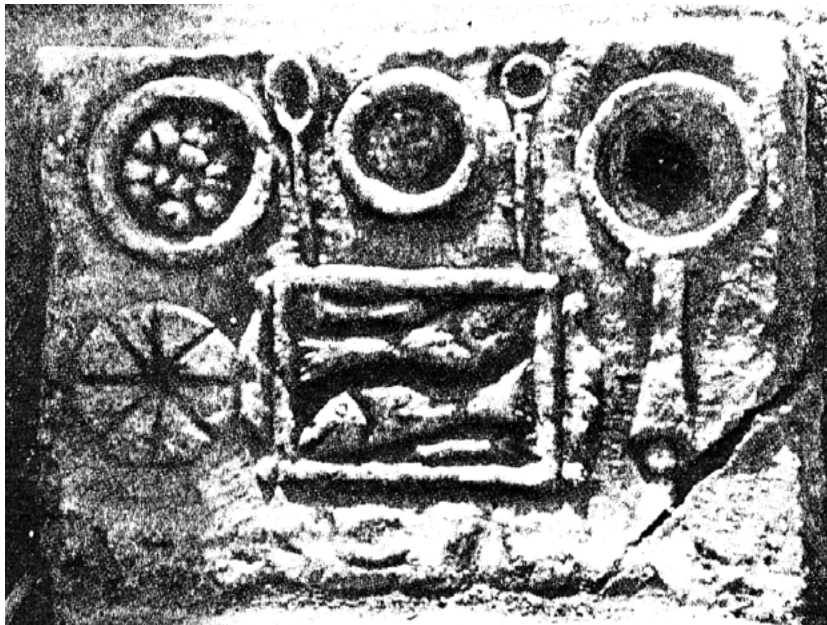
SLIKA 4. *Ulomak mense s lokaliteta Galovac – Crkvina, bočna strana* (foto: T. Fabijanić)

FIGURE 4 *Fragment of a mense from the site of Galovac – Crkvina, lateral side* (photo by T. Fabijanić)

SLIKA 5. *Mensa iz Tunisa*
(izvor: E. DYGGVE, 1996, sl. V, 39)

FIGURE 5 *Mensa from Tunisia*
(source: E. DYGGVE, 1996, Fig. V, 39)

SLIKA 6. *Mensa iz Timgada*
(izvor: A. GIUNTELLA et al., 1985, sl. 37)

FIGURE 6 *Mensa from Timgad*
(source: A. GIUNTELLA et al., 1985, Fig. 37)

ili drugog pribora, zapravo se javljaju na jednom drugom tipu mensi, ali one nemaju reljefno prikazanu hranu. Takvih mensi ima više primjera i najčešće su kružnog oblika ili u formi grčkog slova sigma.¹⁰ Za galovački ulomak

but they do not bear relief depictions of food. There are several examples of such *mensae* and they are usually round or in shape of the Greek letter sigma.¹⁰ For the Galovac example we can say that the food was depicted as if it had al-

¹⁰ E. CHALKIA, 1991, sl. 10-20. Kružnu mensu s takvim žljebovima s lokaliteta Marusinac donosi E. DYGGVE, 1989, sl. V, 30; 1996, sl. V, 30.

¹⁰ E. CHALKIA, 1991, Fig. 10-20. Round mensa with such grooves from the site of Marusinac was published by E. DYGGVE, 1989, Fig. V, 30; 1996, Fig. V, 30.

SLIKA 7. *Mensa iz Timgada*
(Wikipédia en français, pojam:
Timgad, Musée de Timgad)
FIGURE 7 *Mensa from Timgad*
(Wikipédia en français, article:
Timgad, Musée de Timgad)

SLIKA 8. *Mensa iz Timgada*
(Wikipédia en français, pojam:
Timgad, slika, Musée de
Timgad)
FIGURE 8 *Mensa from Timgad*
(Wikipédia en français, article:
Timgad, figure, Musée de
Timgad)

može se reći da je hrana prikazana na način kao da je već postavljena unutar jednog takvog žljeba, kao što je prikazano na fresci grobnice iz Tomisa datirane u sredinu 4. stoljeća (Sl. 9).

Pretpostavljeno je da prikazana hrana predstavlja kruh u košari ili kolače,¹¹ ali na temelju analogija (osobito Sl. 7) može se zaključiti kako nije riječ o košari i kruhu, već hrani unutar manjeg kuhinjskog lonca (kod navedene mense takav lonac ima i držak).

Potrebno je istaknuti da je već J. Belošević mensu iz Galovca pravilno usporedio s mensom s prostora Tunisa koju je u radu *Povijest salonitanskog kršćanstva* publicirao E. Dyggve

ready been set in such a groove, as depicted on the fresco from a tomb from Tomiso dated to the mid-4th century (Fig. 9).

It is assumed that the depicted food represents bread in a basket or pastries,¹¹ but on the basis of analogies (Fig. 7 in particular) one can conclude that it is not a basket with bread, but food in a rather small kitchen pot (on the mentioned *mensa* such pot also has a handle).

We need to emphasize that J. Belošević accurately compared the *mensa* from Galovac with a *mensa* from the territory of Tunisia published by E. Dyggve in his work *History of Salonitan Christianity* (Fig. 5). He states that it is "a

¹¹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

¹¹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

SLIKA 9. Prikaz pogrebne gozbe unutar grobnice na svod u Tomisu (prema I. MUREŠAN 2016: Pl. IV, 1)
 FIGURE 9 Depiction of a funerary feast inside the vaulted tomb in Tomis (after I. MUREŠAN 2016: Pl. IV, 1)

(Sl. 5). Navodi da je riječ „o menzi s plastičnim prikazom košare s kruhom koja pripada vremenu pojave kršćanskog kulta i tipološki je srodna primjerku grobne menze iz Tunisa koji donosi E. Dyggve“.¹²

Takve mense s reljefnim priborom za jelo, kruh i ribu, koliko nam je poznato, najpoznatije su s prostora sjeverne Afrike. Kao što smo to već istaknuli, jednu takvu spominje E. Dyggve navodeći općenito da je riječ o menzi s prostora Tunisa, no ne donosi točan lokalitet njezina pronalaska, ali navodi da se s pomoću reljefnih prikaza na njoj može pojasniti od čega se gozba sastojala. Također ne objašnjava pripada li kršćanskom ili poganskom kontekstu, no kod popisa slika za mensu dodaje legendu „agape – mensa“, prema kojoj bi se moglo pretpostaviti njezino kršćansko podrijetlo.¹³

Većina sličnih mensi s reljefno prikazanom hranom i priborom potječe iz Timgada (Al-

mensa with a relief depiction of a basket with bread that belongs to the period of emergence of the Christian cult and it is akin in terms of typology to an example of a funerary *mensa* from Tunisia cited by E. Dyggve.“¹²

To the best of our knowledge, such *mensae* with relief cutlery, bread and fish, are most common finds in the northern Africa region. As already mentioned, one of such examples was mentioned by E. Dyggve who stated generally it is a *mensa* from the territory of Tunisia, but did not provide the exact locality of its discovery. He did claim that relief depictions on it allow reconstruction of the feast but did not provide an explanation if it belongs to a Christian or a pagan context, but in the list of figures for the *mensa* he adds a legend “agape – mensa“, suggesting its Christian provenance.¹³

Most similar *mensae* with relief depictions of food and cutlery come from Timgad (Algeria) where most famous and so far best explored

¹² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

¹³ E. DYGGVE, 1989, 97, sl. V, 39, popis slika na str. 136; 1996, 86, sl. V, 39, popis slika na str. 126.

¹² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 311.

¹³ E. DYGGVE, 1989, 97, Fig. V, 39, list of figures on p. 136; 1996, 86, Fig. V, 39, list of figures on p. 126.

žir) gdje je najpoznatija i do danas najbolje istražena nekropola *Porte de Lambèse* koja je istraživana od 1932. godine.¹⁴ Upravo na toj nekropoli na kojoj dominira incineracija razlikuje se pet osnovnih tipova grobova od kojih su za našu temu najzanimljiviji oni klasificirani u podtip 2. Među njima ima više podtipova zidanih grobnica od kojih su i one s funeralnim stelama i mensama kao vanjskim oznakama groba. Stele i mense su međusobno povezane na način da se *mensa* s reljefno prikazanim darovima i posuđem nalazi točno ispred stele kao što je prikazano na slikama 10 i 11. Taj tip grobnih mensi spominje P. A. Février kada se bavio kultom mrtvih kršćanskih zajednica 3. stoljeća, odnosno on za vrlo sličnu mensu iz Timgada (Sl. 6) kaže da je poganska i osobito se osvrće na reljefni prikaz ribe među darovima te u njemu vidi mogući utjecaj na kršćansku ikonografiju katakombi 3. stoljeća gdje su također česti prikazi banketa s ribom kao glavnim jelom.¹⁵

FUNKCIJA POGREBNIH MENSI

Jedan od vrlo važnih ritualnih činova povezanih s kultom mrtvih jest čin funeralnog banketa (*epulum*) koji se obavljao kao posljednji trenutak pogreba (*silicernium*), zatim devetog dana od smrti jer je obitelj devet dana bila u koroti (*cena novemdialis*) ili za vrijeme raznih privatnih susreta tijekom godine – od godišnjica smrti do specifičnih blagdana.¹⁶

Od blagdana tijekom godine za organizaciju pogrebnih gozbi osobito je bio važan blagdan *Parentalia* koji se častio u razdoblju od 13. do 21. veljače, a završavao je velikom gozбом 22. veljače. Taj se banket nazivao *cara cognatio* ili *caristia* i poslije je osobito bio čašćen među kršćanima koji su čin banketa nazivali *refrige-*

necropolis *Porte de Lambèse* is located. Excavated from 1932.¹⁴ Cremation is dominant at this necropolis. Five basic grave types were differentiated, and the ones classified to subtype 2 are most interesting with regard to our topic. Among them are several types of walled tombs including the ones with funerary stela and *mensae* as outer grave markers. Stelae and *mensae* are related because *mensa* with relief depiction of gifts and vessels is placed exactly in front of the stela as illustrated on figures 10 and 11. P. A. Février mentions this type of funerary *mensae* in his work on the cult of the dead of the 3rd century Christian communities. He claims that a very similar *mensa* from Timgad (Fig. 6) is pagan and pays special attention to a relief depiction of fish among the gifts and sees in it possible influence on Christian iconography of the 3rd-century catacombs where depictions of feasts with fish as the main course are common.¹⁵

FUNCTION OF FUNERARY MENSAE

One of very important ritual acts related to the cult of the dead is the act of a funerary banquet feast (*epulum*) that was performed as a final moment of the funeral (*silicernium*), and again on the ninth day after death because the family was in mourning for nine days (*cena novemdialis*) or during various private meetings throughout the year - from death anniversaries to specific holidays.¹⁶

An important religious festival with regard to organization of funerary feasts was *Parentalia* celebrated from February 13 to 21, culminating on February 22. This banquet was called *cara cognatio* or *caristia* and it was subsequently celebrated especially among the Christians

¹⁴ L. LESCHI, 1938, 38.

¹⁵ P. A. FÉVRIER, 1978, 249.

¹⁶ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 43-72; P. DE SANTIS, 2008, 4543-4544.

¹⁴ L. LESCHI, 1938, 38.

¹⁵ P. A. FÉVRIER, 1978, 249.

¹⁶ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 43-72; P. DE SANTIS, 2008, 4543-4544.

rium.¹⁷ Valerije Maksim u 1. stoljeću opisuje taj čin kao gozbu koju su davno inaugurirali njihovi očevi, a naziva se *charistia*. Obaveza je bila okupljanje s pretcima za zajedničkim stolom i pomirenje, ako je bilo zavade među članovima obitelji i prijateljima.¹⁸

Popularna je bila i *lemuria*, organizirana 9., 11. i 13. svibnja. Na te dane povijesni izvori spominju i polaganje cvijeća, osobito ruža. Cvijeće i ruže su simbolizirale vječito proljeće na drugom svijetu. Popularan je bio i blagdan *rosalia* (u svibnju i lipnju). S cvijećem je povezan i ožujski blagdan *violatio*. Tada su se na grobove stavljale ljubičice.¹⁹

Kult mrtvih i kroz njega pogrebne gozbe imali su kod Rimljana uloge očuvanja sjećanja na mrtve članove obitelji, pretke ili prijatelje, ali i osiguranja udobnosti te okrepljenje pokojnikove besmrtno duše, i to iz godine u godinu iznova, a takve pogrebne gozbe na kojima su živi častili mrtve tako što su jeli skupa s njima i žive je tjerao na sučeljavanje s idejom prolaznosti života.²⁰ Takva praksa nastavlja se i među kršćanima. Na pojedinim kršćanskim grobljima tragovi pogrebnih gozbi mogu se pronaći sve do 7. stoljeća.²¹

Na pogrebnoj gozbi sudjelovali su obitelj i prijatelji pokojnika. S obzirom na to da su služili za okupljanja, osobito radi obavljanja banketa, grobovi i nekropole su imali prilagođenu infrastrukturu za bankete: od cijevi za libacije (često su se upotrebljavali vratovi razbijenih amfora) do raznih drugih mjesta za pripremu i dijeljenje hrane od kojih su najzastupljenije mense. Čin se obavljao pokraj groba, na samom grobu ili unutar zajedničkih prostora na nekropolama koje su bile predviđene upravo za to.

who referred to the banquet act as *refrigerium*.¹⁷ Valerius Maximus in the 1st century described this act as a feast inaugurated by their fathers long time ago, and it is called *charistia*. It implied gathering at the table with ancestors and reconciliation, if there was bad blood between the family members or friends.¹⁸

Lemuria was another popular feast, organized on 9, 11 and 13 May. Historical sources mention laying flowers, especially roses. Flowers and roses symbolized eternal spring in the afterlife. *Rosalia* festival was also popular (in May and June). March holiday *violatio* was associated with flowers when usually violets were laid on graves.¹⁹

The cult of the dead and related funerary feasts in the Roman society served to preserve memory of the deceased family members, ancestors or friends, but they were also supposed to ensure comfort and refreshment for the deceased immortal soul year after year. Such funerary feasts in which the living honored the dead by eating with them, made the living face the idea of the life transitoriness.²⁰ Such practice continued among the Christians. Traces of funerary feasts at certain Christian cemeteries can be found until the 7th century.²¹

Family and friends of the deceased person took part in the funerary feast. Since graves and necropoles were used for gatherings, in particular for banquets, they had adequate infrastructure: from libation tubes (necks of broken amphorae were frequently used) to various other spots for preparation and sharing of food, *mensae* being the most common. The ritual was performed next to the grave, on the grave or inside common spaces in the necropoles that were intended exactly for such

¹⁷ P. A. FÉRVIER, 1977, 29–45; A. GIUNTELLA et al., 1985, 29–53; P. DE SANTIS, 2008, 4545–4551; R. M. JENSEN, 2008, 107–143; A. VELLA, 2020.

¹⁸ P. A. FÉRVIER, 1977, 38.

¹⁹ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 61–64. Vidi i Z. SERVENTI, 2020, 131–132.

²⁰ I. MUREŠAN, 2016, 128. Za temu pogrebnih običaja vidi također Z. SERVENTI, 2020, 119–141.

²¹ A. GIUNTELLA et al., 1985.

¹⁷ P. A. FÉRVIER, 1977, 29–45; A. GIUNTELLA et al., 1985, 29–53; P. DE SANTIS, 2008, 4545–4551; R. M. JENSEN, 2008, 107–143; A. VELLA, 2020.

¹⁸ P. A. FÉRVIER, 1977, 38.

¹⁹ J. M. C. TOYNBEE, 1996, 61–64. See also Z. SERVENTI, 2020, 131–132.

²⁰ I. MUREŠAN, 2016, 128. About the theme of funerary customs see also: Z. SERVENTI, 2020, 119–141.

²¹ A. GIUNTELLA et al., 1985.

SLIKA 10. Grob iz Timgada (Wikimedia Commons, pojam: Timgad)

FIGURE 10 *Grave from Timgad* (Wikimedia Commons, article: Timgad)

P. A. Février primijetio je da se do kraja 3. stoljeća pretežito mogu pronaći samostalne mense povezane s pojedinačnim grobom, dok se od kraja 3. stoljeća mense češće nalaze unutar zajedničkog mjesta, u smislu zajedničkih mjesta za blagovanje. To su prostori na nekropolama gdje se nalaze klupe i mense koje su služile za više grobova.²² Dakle, najstariji grobovi imaju ispred kameni ravni blok, ploču ili manju zidanu konstrukciju za darove, odnosno postoji veza između pojedinačnoga groba i mense, kao što je to slučaj kod timgadske nekropole (Sl. 10-11).

U Saloni, na dijelu poganske nekropole koja se nalazila na hridi i koju su Mlečani nazivali *Il cavallo*, na gornjoj površini hridine, nalazio se određeni broj zdjela različitih tipova koje su isklesane na prirodnim ispupčenjima te su

²² A. GIUNTELLA et al., 1985, 38; P. A. FÉVRIER, 1977, 29-45.

SLIKA 11. Grob iz Timgada (Wikipédia en français, pojam: Timgad; slika: tombe Timgad)

FIGURE 11 *Grave from Timgad* (Wikipédia en français, article: Timgad; figure: tombe Timgad)

purposes.

P. A. Février noticed that separate *mensae* associated with individual graves can be found by the end of the 3rd century, while from the end of the 3rd century *mensae* are more frequently recovered from common spaces, such as common spaces for dining. These are areas in the necropolises with benches and *mensae* that were used for several graves.²² Therefore the oldest graves have a flat stone block at the front, a slab or smaller structure for gifts, meaning there is a connection between an individual grave and a *mensa*, as was the case with the Timgad necropolis (Fig. 10-11).

In Salona, in the part of the pagan necropolis that was located on a cliff that was called *Il cavallo* by the Venetians, on the upper surface of the cliff was a certain number of bowls

²² A. GIUNTELLA et al., 1985, 38; P. A. FÉVRIER, 1977, 29-45.

izgledale poput stola. E. Dyggve pretpostavio je da je žrtveni stol sa zdjelastim udubljenjima možda zajednički za svih pet grobova koji su tamo registrirani. Isti autor opisuje i primjer gdje su udubljenja u obliku zdjele napravljena izravno na ploči koja se nalazila nad grobnom komorom.²³ U Saloni pretpostavlja i postojanje prijenosnih mensi u vidu vrlo malih i laganih mramornih tanjura koji su podržavali drvene ili brončane noge. Osobitu pozornost posvetio je i pogrebnim gozbama i mensama kod kršćanskih konteksta.²⁴ Takvih zajedničkih mjesta za pogrebne bankete ima unutar poganskih i kršćanskih konteksta.²⁵

Povijesni izvori ne spominju neku konkretnu hranu koja se konzumirala. Upotrebljavala se sva uobičajena svakodnevna hrana: od kruha i vina, do mesa i mliječnih proizvoda itd., a arheologija potvrđuje da se ona ponekad i pripremala na licu mjesta. Dakle, takva gozba nije zahtijevala da se prinose posebni proizvodi, nego je to bio obrok sastavljen potpuno u skladu s lokalnim navikama,²⁶ kako to dokazuju i lokaliteti kod kojih su rađene analize ostataka pronađene hrane.²⁷

Na starokršćanskom lokalitetu Vaste – Fondo Giuliano u talijanskoj pokrajini Pugliji, na prostoru groblja, otkriveno je pet jama unutar kojih su pronađeni ostatci životinjskih kostiju, staklenih svjetiljki i novca, a to nisu i jedini tragovi uzimanja hrane. Hrana se pripremala na lokalitetu te se konzumirala na grobu, a jedan dio bio bi ubačen i unutar groba, što je arheološki potvrđeno jer su kosti životinja pronađene pomiješane s ljudskima. Analizom

of various types that were carved on natural protrusions looking like a table. E. Dyggve assumed that sacrificial tables with bowl-like cavities might be common for all five graves recorded there. The same author describes an example where cavities in shape of bowls were made directly on the slab above the grave chamber.²³ Presence of portable *mensae* is assumed in Salona in form of very small and light marble plates supported by wooden or bronze legs. He paid special attention to funerary feasts and *mensae* in Christian contexts.²⁴ Such common spaces for funerary banquets can be found in pagan and Christian contexts.²⁵

Historical sources do not mention some specific food that was consumed. Usual everyday food was used: from bread and wine, to meat and dairy products etc., and archaeological evidence testifies to its preparation on the spot. Accordingly, such feast did not imply special ingredients, but it was a meal in complete accordance with local habits,²⁶ as evidenced by the sites for which residue analyses of food remains were undertaken.²⁷

At the early Christian site of Vaste – Fondo Giuliano in the Italian region of Puglia, in the area of cemeteries, five pits were discovered containing the remains of animal bones, glass lamps and coins, and these are not the only remains of food consumption. The food was prepared at the site and it was consumed on the grave. Some of it was thrown into the grave which was attested archaeologically as animal bones were found mixed with human bones. Analysis of animal bones yielded 1009

²³ E. DYGGVE, 1989, 93–94; 1996, 83.

²⁴ E. DYGGVE, 1989, 89–93; 1996, 79–82. Usp. i N. CAMBI, 1984, 227–241; N. DUVAL, 1984, 187–226.

²⁵ Među poznatijim primjerima unutar poganskog konteksta 4. stoljeća jest lokalitet *Sidret el Balik (Sabratha)* u Libiji. Vidi: A. DI VITA, 2008, *online izdanje*. Unutar kršćanskog konteksta takav primjer nalazimo na nekropoli *El Bagawat (Hibis)* u Egiptu. Vidi: G. CIPRIANO, 2008, sl. 41. Kod navedenih primjera pronađene su polukružne klupe i baze za stolove (*mensae*).

²⁶ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

²⁷ Vidi npr. za lokalitet Vaste – Fondo Giuliano: A. M. SOLINAS, 2015, 119–122.

²³ E. DYGGVE, 1989, 93–94; 1996, 83.

²⁴ E. DYGGVE, 1989, 89–93; 1996, 79–82. Cf. also N. CAMBI, 1984, 227–241; N. DUVAL, 1984, 187–226.

²⁵ Among the known examples within the pagan context of the 4th century is the site of *Sidret el Balik (Sabratha)* in Libya, see: A. DI VITA, 2008, *online edition*. In the Christian context we can find such example at the necropolis *El Bagawat (Hibis)* in Egypt, see: G. CIPRIANO, 2008, Fig. 41. Semicircular benches and bases for tables (*mensae*) were found in the mentioned examples.

²⁶ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

²⁷ E. g. for the site of Vaste – Fondo Giuliano see: A. M. SOLINAS, 2015, 119–122.

životinjskih kostiju utvrđeno je 1009 fragmenata, a dominiraju ovce, koze, svinje i perad, no prilično su se konzumirali još riba i jaja. Nađeno je nešto ostataka i divljih životinja, te konj i pas čije se meso ipak vjerojatno nije jelo.²⁸

U rekonstrukciji jela mogu poslužiti i takve reljefne mense na kojima je istaknuta hrana koja se nudila tijekom gozbi, kao što je to već primijetio E. Dyggve, a to su ravne plitice koje su se punile ribom, kruhom i kolačima, dok su duboke zdjele mogle primiti žrtvu u tekućini,²⁹ a, kao što smo to već naveli, kod ove naše mense vjerojatno je riječ o nekoj gustoj kuhanoj hrani u loncu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kameni ulomak iz Galovca – Crkvine koji smo u radu obradili najvjerojatnije je dio pogrebne poganske mense. S obzirom na to da najbliže analogne primjere tom tipu predmeta nalazimo na prostoru sjeverne Afrike, pretpostavljamo da bi mogla biti riječ o uvozu iz te regije u 3. stoljeću, a čiju bismo dataciju mogli proširiti i na 3. – 4. stoljeće, no istovremeno ne možemo isključiti mogućnost njegove izrade u nekoj od lokalnih radionica u Dalmaciji. U tom kontekstu potrebno je istaknuti činjenicu da taj nalaz nema posve izravnih analogija pa bi to moglo izazvati i razilaženja u mišljenjima oko interpretacije njegove funkcije i razloge ponovne objave. Međutim, upravo zato što je riječ o rijetkom i jedinstvenom nalazu, obveza njegove ponovne publikacije sama se po sebi nametnula kao nužnost i potreba, kako bi se na njega još jače svratila pozornost stručne i znanstvene javnosti.

Ulomak mense pronađen je unutar sigurnog antičkog, odnosno kasnoantičkog sloja. Kao što smo to već ukratko naveli, na lokalitetu Ga-

fragments, dominated by sheep, goats, pigs and poultry. Fish and eggs were also often on the table. There were also some remains of wild animals, and horse and dog whose meat was most likely not consumed.²⁸

In the food reconstruction we can use such relief *mensae* with depicted food offered at the feast, as already noticed by E. Dyggve, and these are flat platters filled with fish, bread and pastries, while deep bowls could take a liquid offering.²⁹ In case of our *mensa*, as already stated, it was probably some thick meal cooked in a pot.

CONCLUDING REMARKS

Stone fragment from Galovac – Crkvina analyzed in this paper is most probably a part of a pagan funerary *mensa*. Since closest analogous examples for this type of object can be found in the area of northern Africa, we assume that it might be an example of import from this region from the 3rd century, whose dating might be extended also to the 3rd and 4th centuries, but at the same time we cannot exclude a possibility of its production in some local workshop in Dalmatia. In that context it is worth emphasizing that this find does not have direct analogies which might lead to divergent opinions about the interpretation of its function and about the reason of its republication. However, exactly because this is a rare and unique example, its republication seemed necessary and much needed, to attract attention of the professional and scholarly public.

The fragment of a *mensa* was found within a layer dating to the Roman era and Late Antiquity. As already mentioned briefly, a number of finds from the site of Galovac – Crkvina testify to the presence of the Roman horizon. Remains of Roman building structures with

²⁸ A. M. SOLINAS, 2015, 119–122. Za lokalitet Vaste vidi i F. D'ANDRIA, G. MASTRONUZZI, V. MELISSANO, 2006, 231–322.

²⁹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

²⁸ A. M. SOLINAS, 2015, 119–122. For the site of Vaste see also F. D'ANDRIA, G. MASTRONUZZI, V. MELISSANO, 2006, 231–322.

²⁹ E. DYGGVE, 1989, 97; 1996, 86.

lovac – Crkvina pronađeno je dosta nalaza koji potvrđuju postojanje antičkog horizonta. Na istočnoj strani iskopanog dijela lokaliteta, desetak metara jugoistočno od apside crkve, pronađeni su ostatci antičkih građevinskih struktura veličine 10 x 10 m. Isto tako, u ogradama okolnih obradivih površina uočeni su tragovi arhitekture.³⁰ Osim toga, u neposrednoj blizini lokaliteta i tijekom arheoloških istraživanja pronađen je antički arheološki materijal: arhitektonska kamena plastika (dva sarkofaga napravljena su od arhitrava neke dominantne antičke građevine), ulomci stela, ulomci urni, razni keramički, metalni i stakleni predmeti, miljokaz i dva poganska oltara/žrtvenika, jedan posvećen Jupiteru, pronađen tijekom arheoloških istraživanja, a drugi u čast Junoni, Silvanu i Liberu, koji je bio upotrijebljen u ogradi stubišta jedne kuće u Galovcu.³¹ Osim bito je indikativno što je veliki broj crkvene kamene plastike izrađen od rimskih pogrebnih stela. Dakle, bez sumnje je potvrđen antički sepulkrano-sakralni horizont koji se nastavlja u kasnoj antici kroz gradnju mauzoleja, crkve i pojavu grobova, pa tako dalje sve do osmanlijskih osvajanja.³²

Indikativna je i blizina rimske ceste. Cesta je išla iz Jadera preko današnjeg predjela Relje (gdje je nekropola nastala upravo uz tu komunikaciju), zatim preko Babinduba nepravilno kroz centurije agera, pa dalje preko civilnog aerodroma, približno u pravcu lokaliteta Galovac – Crkvina. Cesta je prolazila sjeverno od današnjeg naselja Galovca, između starih bunara Kozjaka i Zagrljaka. O toj cesti svjedoče i

dimensions of 10 x 10 m were found on the eastern side of the excavated part of the site, about ten meters southeast of the church apse. Furthermore, architectural traces were discovered in the nearby enclosures with arable land.³⁰ In the immediate vicinity of the site and in the archaeological excavations, Roman-era archaeological material was found: architectural sculpture pieces (two sarcophagi made of an architrave of some dominant ancient building), fragments of stelae, urn fragments, various ceramic, metal and glass artifacts, a milestone and two pagan altars, one dedicated to Jupiter, recovered during the archaeological research, and the other honoring Juno, Silvanus and Liber, reused in a stairway railing of a house in Galovac.³¹ It is particularly indicative that a number of church stone sculptural pieces were made of Roman funerary stelae. Thus sepulchral and sacral Roman-era horizon was confirmed beyond doubt that continued in Late Antiquity through building of a mausoleum, church and emergence of graves, until the Ottoman conquest.³²

Vicinity of the Roman road is also indicative. It started from Iader passing through the present-day city district Relja (where a necropolis was formed exactly along this communication line), then it continued via Babindub meandering through the centuriae of *ager*, and further over the civilian airport, roughly in the direction of the site Galovac – Crkvina. The road passed north of the current settlement Galovac, between old wells Kozjak and Zagrljak. Milestone fragments unearthed in the

³⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308–309.

³¹ J. MEDINI, 1987, 125; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308.

³² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 304. Autor ističe da se za tri groba sa sigurnošću može reći da su kasnoantička, od kojih je jedan grobnica na svod u mauzoleju, a druga dva su zidane grobne komore koje su bile jako uništene kasnijim ukopima. To su grobnice pronađene zapadno i jugozapadno od narteksa crkve gdje J. Belošević pretpostavlja manju memoriju koja je bila podijeljena u dvije prostorije. Kasnoantičke grobnice okvirno je datirao u 6. stoljeće. U 7. stoljeće datirao je dva sarkofaga isklesana iz antičkih spolija koja su reupotrijebljena za kosturnice, a izvorno su mogla stajati u dvjema nišama u lađi crkve.

³⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308-309.

³¹ J. MEDINI, 1987, 125; J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 308.

³² J. BELOŠEVIĆ, 1997b, 304. The author claims that three graves can be dated to Late Antiquity with certainty, one of which is the vaulted tomb in the mausoleum, and the remaining two are walled grave chambers heavily damaged by later burials. These tombs were found west and southwest of the church narthex where J. Belošević assumed a smaller memorial chapel divided in two rooms. He dated the late antique tombs broadly to the 6th century. Two sarcophagi carved from Roman spolia that were reused as ossuaries were dated to the 7th century by J. Belošević. These sarcophagi might have originally stood in two niches in the church nave.

ulomci miljokaza pronađeni pri arheološkim istraživanjima toga lokaliteta.³³

S obzirom na to da se lokalitet nalazi neposredno uz glavnu antičku komunikaciju, na to se lokaciji može pretpostaviti i segment antičke nekropole. Na to još dodatno upućuje prije spomenuta antička arhitektura smještena desetak metara jugoistočno od apside crkve, gdje su pronađeni ostatci zidova koji zatvaraju četvrtasti prostor, a za koji pretpostavljamo da bi možda mogao biti parcela antičke nekropole.

Rezimirajući spoznaje koje smo u ovom radu naveli, možemo konstatirati da se arheološka dinamika toga dijela Ravnih kotara u mnogočemu pokazala drukčijom. Na lokalitetu Crkvina u Galovcu postoji neprekinuti kontinuitet od antike, kasne antike, ranog srednjeg vijeka, srednjeg vijeka do novog vijeka, što je vrlo rijetko. Prostor bi se zapravo mogao promatrati kao granični prostor prema malom području u zaobalju Zadra (*Iader*) koji je na prijelazu antike u srednji vijek ostao jedno vrijeme u vlasti Bizanta i bio je dio agera toga grada. Tijekom 9. stoljeća on najvjerojatnije postaje vladarskim posjedom.³⁴

archaeological excavations of this site testify to the route of this road.³³

Since the site is located next to the main Roman communication line, a segment of Roman necropolis can be assumed at this location. This is also indicated by the previously mentioned Roman-era architectural remains situated about 10 meters southeast of the church apse where remains of walls were found that enclosed a square area that might have been a parcel of the Roman necropolis.

Summarizing the insights presented in this paper we can state that the archaeological dynamics of this part of Ravni Kotari has proven to be specific in many aspects. At the site of Crkvina in Galovac we have an uninterrupted continuity from antiquity, Late Antiquity, Middle Ages to the Modern period, which rarely happens. The area might actually be observed as a border area towards a small region in the hinterland of Zadar (*Iader*) that at the transition from antiquity to the Middle Ages remained under Byzantium for a while and was a part of *ager* of this city. During the 9th century it probably became a royal estate.³⁴

Translation: Marija Kostić

³³ Za cestu usp. Ž. MILETIĆ, 1993, 129–132; 2004, 10–11; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

³⁴ Više o tome: N. JAKŠIĆ, 2000, 17–63; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

³³ About the road cf. Ž. MILETIĆ, 1993, 129–132; 2004, 10–11; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

³⁴ More about this: N. JAKŠIĆ, 2000, 17–63; L. BEKIĆ, A. UGLEŠIĆ, 2021.

LITERATURA / REFERENCES

- BEKIĆ, L., UGLEŠIĆ, A., 2021. – Luka Bekić, Ante Uglešić, Nalaz karolinškog mača iz Škabrnje, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 47/2020, Split, 231–250.
- BELOŠEVIĆ, J., 1989. – Janko Belošević, Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 28(15), Zadar, 71–81.
- BELOŠEVIĆ, J., 1990. – Janko Belošević, Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 29(16), Zadar, 231–239.
- BELOŠEVIĆ, J., 1992. – Janko Belošević, O rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovcu kod Zadra u 1990. godini, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 30(17), Zadar, 79–91.
- BELOŠEVIĆ, J., 1993a. – Janko Belošević, Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta „Crkvina“ u selu Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 31(18), Zadar, 121–142.
- BELOŠEVIĆ, J., 1993b. – Janko Belošević, Dva predromanička ciborija iz Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), Zadar, 177–214.
- BELOŠEVIĆ, J., 1994. – Janko Belošević, Ograda svetišta ranokršćanske crkve sv. Bartolomeja sa Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 33(20), Zadar, 121–143.
- BELOŠEVIĆ, J., 1995. – Janko Belošević, Novopronađeni ulomci predromaničkog ciborija i oltara s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 34 (21), Zadar, 151–160.
- BELOŠEVIĆ, J., 1997a. – Janko Belošević, Predromanička kamena plastika s Crkvine u Galovcu kod Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 35(22), Zadar, 149–204.
- BELOŠEVIĆ, J., 1997b. – Janko Belošević, Osvrt na konačne ishode istraživanja položaja Crkvine u selu Galovcu kod Zadra, *Diadora*, 18/19, Zadar, 301–350.
- BELOŠEVIĆ, J., 1998. – Janko Belošević, Il complesso dell'architettura paleocristiana a Crkvina di Galovac nei pressi di Zadar, *Atti del XIII Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, (ur./eds.: N. Cambi, E. Marin), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Arheološki muzej u Splitu, 69–104.
- CAMBI, N., 1984. – Nenad Cambi, Salonitan piscinae, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 227–241.
- CHALKIA, E., 1991. – Eugenia Chalkia, *Le mense paleocristiane*, Città del Vaticano.
- CHEVALIER, P., 1995. – Pascale Chevalier, *SALONA II – Ecclesiae Dalmatiae, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie*, Ecole française de Rome, Roma.
- CIPRIANO, G., 2008. – Giuseppina Cipriano, *El Bagawat. Un cimitero paleocristiano nell'Alto Egitto*, Todi.
- D'ANDRIA F., MASTRONUZZI G., MELISSANO V., 2006. – Francesco D'Andria, Giovanni Mastronuzzi, Valeria Melissano, La chiesa e la necropoli paleocristiana di Vaste nel Salento, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 82, Roma – Città del Vaticano, 231–322.
- DE SANTIS, P., 2008. – Paola De Sanctis, Riti funerari, *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane* (ur./ed.: A. di Bernardino), vol. III, Marietti, Genova – Milano, 4531–4554.
- DI VITA, A., 2008. – Antonino Di Vita, Culto privato e potere politico nella Sabratha tardo-antica: l'area sacro-funeraria di Sidret el Balik, *Publications du Centre Jean Bérard, on line* izdanje, Naples, 475–483.

- DUVAL, N., 1984. – Noël Duval, Mensae funéraires de Sirmium et de Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77, Split, 187–226.
- DYGGVE, E., 1989. – Ejnar Dyggve, Povijest Salonitanskog kršćanstva, *Izabrani spisi*, Split, 19–137.
- DYGGVE, E., 1996. – Ejnar Dyggve, *Povijest Salonitanskog kršćanstva*, Split.
- FÉVRIER, P. A., 1977. – Paul-Albert Février, À propos du repas funéraire: culte et sociabilité, Culte et sociabilité „In Christo Deo, Pax et Concordia sit Convivio Nostro“, *Cahiers archéologiques. Fin de l'antiquité et moyen âge*, 26, Paris, 29–45.
- FÉVRIER, P. A., 1978. – Paul-Albert Février, Le culte des morts dans les communautés chrétiennes durant le IIIe siècle, *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Roma, 211–274.
- GIUNTELLA, A. M. et al., 1985. – Anna Maria Giuntela, Giuseppina Borghetti, Daniela Stiaffini, *Mense e riti funerari in Sardegna. La testimonianza di Cornus. Mediterraneo tardoantico e medievale, scavi e ricerche*, 1, Oristano.
- JAKŠIĆ, N., 2000. – Nikola Jakšić, Vladarska zadužbina sv. Bartula u srednjovjekovnom selu Tršci, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42, Zadar, 17–63.
- JENSEN, R. M., 2008. – Robin Margaret Jensen, Dining with the Dead: From the Mensa to the Altar in Christian Late Antiquity, *Commemorating the Dead Texts and Artifacts in Context Studies of Roman, Jewish, and Christian Burials* (ur./eds.: L. Brink, D. Green), Berlin, 107–143.
- LÉSCHI, L., 1938. – Louis Leschi, Le cimetière de la porte de Lambèse à Timgad, *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, années 1934-1935, Paris, 36–38.
- MEDINI J., 1987. – Julijan Medini, Zavjetni žrtvenik iz Galovca, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti*, 26(13), Zadar, 125–138.
- MILETIĆ, Ž., 2004. – Željko Miletić, O rimskim cestama na aserijatskom teritoriju, *Asseria*, 2, Zadar, 7–21.
- MILETIĆ, Ž., 1993. – Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), Zadar, 117–149.
- MUREȘAN, I., 2016. – Ioana Mureșan, The Painted Roman Tomb on the Lower Danube. Aspects Regarding the Crossover from Paganism to Christianity in Funerary Symbolism, *Studia Academica Șumenensia*, 3, Șumen, 125–153.
- SERVENTI, Z., 2020. – Zrinka Serventi, Rimskodobni običaji pokapanja kroz prizmu antičkih izvora, *Zbornik radova „Natales Grate Numeras?“* (ur./eds.: D. Sorić, L. Mijić, A. Bartulović), Sveučilište u Zadru, Zadar, 119–141.
- SOLINAS A. M., 2015. – Anna Maria Solinas, Testimonianze di pratiche di refrigerium nella necropoli paleocristiana di Vaste (Poggiardo, Lecce), *Atti del 7° Convegno Nazionale di Archeozoologia* (ur./eds.: U. Thun Hohenstein, M. Cangemi, I. Fiore, J. De Grossi Mazzorin), 11, Ferrara, 119–122.
- TOYNBEE, J. M. C., 1996. – Jocelyn Mary Catherine Toynbee, *Death and Burial in the Roman World* JHUP, New Ed edition,, London.
- UGLEŠIĆ, A., 2002. – Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar.
- VELLA, A., 2020. – Alessandro Vella, Per una archeologia delle sepolture cristiane, *Instrumentum Domesticum. Archeologia Cristiana, temi, metodologie e cultura materiale della tarda antichità e dell'alto medioevo*, 2, Città del Vaticano, 109–206.
- VEŽIĆ, P., 2005. – Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva na zadarskom području*, Zadar.

INTERNETSKI IZVORI ZA SLIKE / INTERNET SOURCES

<https://fracademic.com/pictures/frwiki/84/Timgad.71.21.jpg> (29.12.2020.)

<https://fracademic.com/pictures/frwiki/84/Timgad.75.21.jpg> (29.12.2020.)

https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Timgad#/media/File:2018_03_29_IMG_1386.jpg (29.12.2020.)

https://fracademic.com/pictures/frwiki/84/Tombe_Timgad.jpg (29.12.2020.)

